

TAFAKKURNING MOHIYATI PSIXOLOGIK YONDASHUV

*Ilmiy rahbar: SamDChTI dotsenti O.I. Yadgarova
SamDChTI, Ingliz fakulteti talabasi B. O. Egamqulova*

Annotatsiya: Ushbu maqola tafakkur tushunchasining mohiyati va uning psixologik jarayonlardagi o'rnini tahlil qilishga bag'ishlangan. Tafakkur insonning eng muhim ruhiy qobiliyatlaridan biri bo'lib, u dunyoni anglash, muammolarni hal etish, ijodiy yondashuvni rivojlantirish va qaror qabul qilish kabi jarayonlarda asosiy rol o'ynaydi. Maqolada tafakkurning shakllanishi va rivojlanishi, uning biologik, psixologik hamda ijtimoiy omillar bilan bog'liqligi o'rganiladi. Shuningdek, tafakkur jarayonlari, shu jumladan, analitik, ijodiy va refleksiv tafakkurning xususiyatlariga alohida e'tibor qaratiladi. Psixologik yondashuv asosida tafakkur va ong o'rtasidagi o'zaro aloqalar, insonning fikrlash qobiliyatlariga ta'sir qiluvchi omillar va tafakkurni rivojlantirish usullari tahlil qilinadi. Ushbu maqola psixologiya, pedagogika va falsafa sohalariga qiziquvchi, tafakkur evolyutsiyasi va amaliyotini chuqurroq o'rganishni istagan o'quvchilar uchun nazariy va amaliy jihatdan ahamiyatlidir.

Kalit so'zlar: Tafakkur operatsiyalari: tahlil, sintez, taqqoslash, abstraksiya, umumlashtirish, aniqlash, tasniflash, antologiya, tasdiqlash, logika, tafakkur turlari: ko'rgazmali-harakatli tafakkur, ko'rgazmali-obrazli tafakkur, mavhum-nazariy tafakkur, tafakkurni rivojlantirish

Abstract: This article is dedicated to analyzing the essence of the concept of thinking and its role in psychological processes. Thinking is one of the most important mental abilities of a person, playing a key role in understanding the world, solving problems, developing creative approaches, and making decisions. The article examines the formation and development of thinking, its connection with biological, psychological, and social factors. Furthermore, special attention is paid to the characteristics of thinking processes, including analytical, creative, and reflective thinking. Based on a psychological approach, the relationship between thinking and consciousness, factors influencing a person's cognitive abilities, and methods of developing thinking are analyzed. This article is theoretically and practically significant for readers interested in psychology, pedagogy, philosophy, and those wishing to explore the evolution and application of thinking more deeply.

Keywords: Thinking operations: analysis, synthesis, comparison, abstraction, generalization, specification, classification, anthology, affirmation, logic, types of thinking: visual-motor thinking, visual-imaginary thinking, abstract-theoretical thinking, development of thinking.

Inson tafakkuri uning hayotini belgilovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Tafakkur orqali inson dunyoni anglaydi, muammolarga yechim topadi va ijodiy yondashuvlar ishlab chiqadi. Psixologiyada tafakkur – bu ongning murakkab va ko'p qirrali jarayoni bo'lib, u orqali inson ma'lumotlarni qayta ishlash, tahlil qilish va ularning mohiyatini anglash imkoniyatiga ega bo'ladi. Ushbu maqola tafakkurning shakllanishi, rivojlanishi va turli xildagi tafakkur jarayonlarining xususiyatlarini chuqur tahlil qilishga qaratilgan. Tafakkur nafaqat insonning individual qobiliyati, balki jamiyat rivojidadagi muhim vositalardan biri hisoblanadi. Shu sababli, tafakkur jarayonlarini o'rganish nafaqat psixologiya balki pedagogika, falsafa va ijtimoiy fanlar uchun ham katta ahamiyatga ega. Mazkur maqola doirasida tafakkur va ong o'rtasidagi bog'liqlik, tafakkurni rivojlantirish usullari va qaror qabul qilishdagi psixologik jarayonlar haqida so'z yuritiladi.

Tafakkur inson aqliy faoliyatining yuksak shaklidir. Tafakkur orqali biz sezgi a'zolarimiz bilan bevosita aks ettirib bo'lmaydigan narsa va hodisalarni ongimizda aks ettiramiz. Umuman olganda tashqi muhitdagi narsa va hodisalar o'rtasida ko'z bilan ko'rib, quloq bilan eshitib bo'lmaydigan ichki munosabatlar hamda qonuniyatlar mavjud. Ana shu ichki bog'lanish hamda qonuniyatlarni biz tafakkur orqali bilib olamiz. Demak, **tafakkur** deb narsa va hodisalar o'rtasidagi eng muhim bog'lanishlar va munosabatlarning ongimizda aks ettirilishiga aytiladi.¹ Aynan tafakkur orqali biz moddiy olamdagi narsa va hodisalarning mohiyatini bilish imkoniga ega bo'lamiz. Shu bois dunyoni bilishda bevosita sezish, idrok, tasavvur va bivosita tafakkur muhim rol o'ynaydi.

P.I.Ivanovning darsligida “tafakkur insonning shunday aqliy faoliyatidirki, bu faoliyat voqelikni eng aniq, to'liq, chuqur va umumlashtirib aks ettirishga (bilishga), insonni taqin ham oqilona amaliy faoliyat bilan shug'ullanishiga imkon beradi” deb ta'riflanadi.

Tafakkur – insonning ruhiy, idrok faoliyatining eng yuqori pog'onasi bo'lib, haqiqatni uning muhim bog'lanish va munosabatlarini o'tgan tajriba va umumlashgan nutq vositalari orqali aks ettiradi. Shuning uchun ham tafakkur, narsa va hodisalar o'rtasidagi qonuniyatli bog'lanish va munosabatlarning umumlashgan va bilvosita aksidan iborat bo'lgan idrok jarayoni deb ataladi.²

Tafakkur operatsiyalari insonning fikrlash jarayonida muhim ahamiyatga ega bo'lib, ular har qanday murakkab masalani hal qilish yoki hodisalarni tushunishda asosiy vosita hisoblanadi. Quyida tafakkur operatsiyalarining to'liq tavsifi keltiriladi:

¹ I. Xalilova, I Xaydarov “Umumiy psixologiya” darsligi. Toshkent –2009
<https://lib.idpu.uz/storage/uploads/files/Umumiy%20psixologiya.%20Xalilova.pdf>

² S.İ. Seyidov ve Prof. M.Ə. Hamzayev “Psikoloji” dersliđi B a k ı - 2007 (296 sayfa)

✓ Tahlil – biror narsa yoki hodisaning tarkibiy qismlarini ajratib, ularni alohida o'rganish jarayonidir. Masalan, kitobni o'rganishda uning bo'limlari, mavzulari va g'oyalari alohida ko'rib chiqish. Tahlil orqali murakkab narsalarni sodda qismlarga ajratish mumkin.

✓ Sintez – ajratilgan qismlarni birlashtirib, yagona tizim sifatida ko'rishdir. Masalan, biror bir hikoyaning qahramonlari, voqealari va mazmuni haqida umumiy xulosa chiqarish. Sintez jarayonida alohida elementlar bir butun bo'lib namoyon bo'ladi.

✓ Taqqoslash – narsa va hodisalar o'rtasidagi o'xshashlik va farqlarni aniqlash jarayonidir. Masalan, ikki xil mashinani taqqoslab, qaysi biri samarali ekanligini aniqlash. Taqqoslash jarayoni o'xshashliklarni aniqlash va asosiy farqlarni belgilashga yordam beradi.

✓ Abstraksiya – hodisa yoki narsaning muhim jihatlarini ajratib, ikkinchi darajali xususiyatlarini chetga surib qo'yishdir. Masalan, turli shakllarni o'rganishda ularning hajmi va rangi emas, faqat shakllari asosida o'xshashlik qidirish. Bu jarayon umumiy xulosalar chiqarishga imkon beradi.

✓ Umumlashtirish – bir xil turdagi narsalar yoki hodisalar o'rtasidagi o'xshashliklarni topish va ularga nisbatan umumiy xulosa chiqarishdir. Masalan, barcha jonivorlar suvga muhtoj ekanini aniqlab, bu tamoyilni hamma hayvonlarga tatbiq etish. Umumlashtirish fikrlashning yuqori bosqichlaridan biridir.

✓ Aniqlash – umumiy qoidalarni yoki tamoyillarni aniq vaziyatlarga tatbiq etishdir. Masalan, matematika qoidalarini muayyan misollarga nisbatan qo'llash. Bu jarayon nazariy ma'lumotlarni amalda qo'llash imkonini beradi.

✓ Tasniflash – narsalar yoki hodisalarni ma'lum belgilarga qarab guruhlariga ajratishdir. Masalan, o'simliklarni turlarga yoki hayvonlarni sinflarga bo'lish. Bu jarayon narsalarni yaxshiroq tartibga solish va ularni tushunishni osonlashtiradi.

✓ Analogiya – o'xshashlik asosida biror hodisa yoki narsaning boshqa hodisa yoki narsaga o'xshash xususiyatlarini aniqlashdir. Masalan, qushlarning qanoti va samolyot qanoti o'rtasida o'xshashlik topish. Analogiya yangi bilimlarni tushunishga yordam beradi.

✓ Tasdiqlash – berilgan ma'lumotning to'g'riligini isbotlash yoki tasdiqlashdir, inkor qilish esa ma'lumotning noto'g'ri ekanini ko'rsatishdir. Bu operatsiya tanqidiy fikrlashni rivojlantiradi.

Tafakkur operatsiyalari insonning muammolarni hal qilish, hodisalarni tushunish va yangi bilimlarni o'zlashtirish jarayonida muhim rol o'ynaydi. Ularning har biri alohida yoki birgalikda qo'llanilishi mumkin.

Logika tafakkurning mantiqiy shakllarini – tushunchalarni, huknlarni va xulosalarni o'rganadi.³ Narsa va hodisalarning belgi va xususiyatlari haqida tasdiqlab yoki inkor qilib aytilgan fikr **hukm** deb ataladi.

Hukmlar ob'ektiv voqelikni aks ettirilishiga qarab chin yoki xato bo'ladi. Narsa va hodisalarda voqelikda haqiqatan o'zaro bog'liq bo'lgan belgilar, alomatlar hukmlarda bog'liq ravishda ko'rsatib berilsa yoki voqelikda bir-biridan ajratilgan narsalar hukmlarda ajratib ko'rsatilsa bu **chin hukm** deb ataladi. Masalan, metallar elektr tokini o'tkazuvchidir; metallar qizdirilganda kengayadi, degan chin hukmlardir. Chunki elektr tokini o'tkazish qizdirilganda kengayishi metallarga xos xususiyatdir.

Moddiy olamda haqiqatdan bog'liq bo'lmagan narsa hukmda bog'liq qilib ko'rsatilsa, bunday hukm **xato hukm** deb ataladi.⁴ Masalan, yer oy atrofida aylanadi; quyosh g'arb tomondan chiqadi, bir kun 22 soatdan iborat.

A.V.Petrovskiy muharrirligida chop etilgan, "Umumiy psixologiya" darsligida tafakkurni quyidagi turlari ajratib ko'rsatiladi: *ko'rgazmali-harakat, ko'rgazmali-obrazli, mavhum nazariy tafakur* turlari va boshqalar.

a) Ko'rgazmali-harakatli tafakkur — bu tafakkur turi, insonning fikrlash jarayonida jismoniy harakat va ko'rgazmali vositalardan foydalanishni o'z ichiga oladi. Bu tafakkur turi, asosan, amaliy tajribaga asoslanadi, ya'ni inson o'zi bevosita manipulyatsiya qilayotgan ob'ektlar yoki vositalar yordamida fikr yuritadi. Ko'rgazmali-harakatli tafakkurda inson narsalarni amalda bajarganida yoki ularni ko'rganida ularning qanday ishlashini tushunadi. Bu turdagi tafakkur, ayniqsa, texnik faoliyatlar, hunarmandchilik, konstruktiv faoliyatlar va bolalarning rivojlanishida muhim rol o'ynaydi. Misollar sifatida texnik qurilmalarni ta'mirlash, o'yinchoqlar bilan o'ynash yoki san'at asarlarini yaratishda qo'llaniladigan harakatlar keltirilishi mumkin.

b) Ko'rgazmali-obrazli tafakkur turi — bu fikrlash turi, insonning narsalarni tasvirlar yoki obrazlar orqali tushunishiga asoslanadi. Bevosita idrok qilinayotgan predmetlar emas, balki faqat tasavvur qilinayotgan narsa va hodisalar haqida fikrlashdan iborat tafakkur turi ko'rgazmali-obrazli tafakkur deb ataladi.⁵ Bu tafakkurda abstrakt tushunchalar va fikrlar ko'rinishli tasvirlar yoki obrazlar orqali ifodalanadi. Inson biror hodisa yoki jarayonni tasavvur qilish, tasvirlash yoki shaxsiy tajribalarga asoslanib tushunadi. Masalan, rassom biror manzara yoki obrazni tasavvur qilib, uni chizadi; arxitektor binoni yaratishda uning tashqi ko'rinishini tasavvur qiladi. Ko'rgazmali-obrazli tafakkur ko'pincha ijodiy faoliyatda, san'atda va dizaynda qo'llaniladi.

³ SH. Baratov, L.Olimov, O.Avezov "Psixologiya nazariyasi va tarixi" darsligi Toshkent, 2019 (357-bet)

⁴ Ilmiybaza.uz sayti https://ilmiybaza.uz/?utm_source=chatgpt.com

⁵ E.G'.G'oziev "Umumiy psixologiya" o'quv qo'llanmasi Toshkent – "Universitet" – 2002

c) Mavhum-nazariy tafakkur turi insonning mavhum tushunchalar, abstrakt fikrlar va nazariy g'oyalar asosida fikrlashiga asoslanadi. Bu turdagi tafakkurda konkret, aniq narsalar emas, balki umumiy tamoyillar, qonuniyatlar va nazariy tushunchalar tahlil qilinadi. Inson mavhum tushunchalarni, masalan, matematik formulalarni, ilmiy nazariyalarni yoki falsafiy g'oyalarni tushunishga va ularga asoslanib xulosalar chiqarishga harakat qiladi. Mavhum nazariy tafakkur ko'pincha ilmiy izlanishlar, matematik hisob-kitoblar, falsafa yoki umumiy tamoyillarni tushunishda qo'llaniladi. Bu tafakkur turi konkret voqealar yoki narsalarga asoslanmaydi, balki ularning umumiy qonuniyatlarini va abstrakt bog'lanishlarini tushunishga qaratilgan.

Tafakkurni rivojlantiruvchi mashg'ulotlar haqida ba'zi kitoblarda turli metodlar va mashqlar keltirilgan. Ular, asosan, mantiqiy fikrlash, ijodiy tafakkur, tanqidiy tafakkur va boshqa tafakkur turlarini rivojlantirishga yordam beradi. Quyida ba'zi kitoblardan namunalar keltiraman:

1. Edward de Bono – “Six Thinking Hats” (Olti tafakkur shlyapasi): Bu kitobda muallif turli tafakkur usullarini (mantiqiy, ijodiy, emosional, va boshqalar) alohida “shlyapalar” sifatida taqdim etadi. Mashqlar turli tafakkur turlarini birgalikda ishlatishni o'rgatadi, masalan, biror muammoni turli nuqtai nazarlardan ko'rib chiqish.

2. Daniel Kahneman – “Thinking, Fast and Slow” (Tez va sekin fikrlash): Bu kitobda, Kahneman odamlarning qarorlar qabul qilish jarayonini va tafakkur tizimlarini o'rgatadi. U ko'plab mashqlar orqali odamlarning intuitiv va analitik tafakkurini rivojlantirishga yordam beradigan misollarni keltiradi.

3. David Perkins – “Smart Thinking” (Aqlli tafakkur): Kitobda muallif tafakkurning samarali usullarini o'rgatish uchun bir qator mashqlarni taqdim etadi. Bu mashqlar tafakkurda xatolarga yo'l qo'ymaslik, yaxshiroq qarorlar qabul qilish va fikrlashni rivojlantirishga yordam beradi.

4. Robert Sternberg – “Thinking Styles” (Tafakkur uslublari): Sternberg bu kitobida tafakkurni rivojlantirish uchun bir qator mashqlar keltiradi, ular fikrlashning turli usullarini aniqlash va o'rganishga yordam beradi. Mashqlar, asosan, ijodiy, analitik va amaliy tafakkurga asoslangan. Bu kitoblarda keltirilgan mashqlar tafakkurni rivojlantirish uchun foydali bo'lishi mumkin.

Quyida o'zimiz o'tkazgan mashg'ulot namunasini keltiraman:

Mashg'ulot mavzusi: “Muqobil yechim izlash”

Ishtirokchilar: 20 nafar talaba, 4 ta guruhga bo'lingan

Tashkiliy qism: Mashg'ulot boshida talabalarni 3 ta guruhga bo'ldik va ularga mashg'ulot maqsadini tushuntirdik. Har bir guruhga hayotiy muammolardan biri tanishtirildi: “Shahar transportida gavjumlikni kamaytirish.” Mashg'ulot davomida har bir guruh ushbu muammoni hal qilish uchun kamida uchta ijodiy yechim ishlab chiqishi kerakligi ta'kidlandi.

Ish jarayoni: Har bir guruh o'z ichida muhokama qilib, o'z g'oyalarini yozib bordi. Dastlab ular muammoning an'anaviy yechimini belgilab oldilar (masalan, yangi avtobus yo'nalishlarini ochish yoki transport vositalarini ko'paytirish). Shundan so'ng ular muqobil va ijodiy yechimlarni ishlab chiqishga o'tishdi.

Natijalar:

1-guruh: Ishlash vaqti bosqichma-bosqich boshlanishi, ya'ni barcha korxonalar va maktablarning ish vaqti bir vaqtda boshlanmasligi kerakligi taklif qilindi.

2-guruh: Velosiped yo'laklarini kengaytirish va yengil elektr skuterlarni ijaraga olish tizimini rivojlantirish.

3-guruh: Shahar markazida faqat jamoat transporti va velosipedlardan foydalanishni cheklovchi zonalarini joriy etish.

Taqdimot bosqichi: Har bir guruh o'z yechimlarini taqdim etdi va qisqacha izoh berdi. Masalan, 2-guruhning velosiped ijarasi haqidagi taklifi arzon va ekologik jihatdan foydali deb topildi. Shu bilan birga, 3-guruhning shahar markazini avtomobillardan ozod qilish g'oyasi eng jiddiy muhokamaga sabab bo'ldi.

Savol-javob va baholash: Har bir guruh boshqalarning g'oyalari haqida savollar berdi va ularni tahlil qildi. Yechimlar ijodkorlik, amalga oshirish imkoniyati va samaradorlik mezonlariga ko'ra baholandi.

Yakuniy qism: Mashg'ulot so'ngida ishtirokchilar muqobil fikrlash orqali yangi g'oyalar yaratishning ahamiyatini anglab yetganliklarini bildirishdi. 1-guruhning "ish vaqti bosqichma-bosqich boshlanishi" haqidagi taklifi eng samarali va real yechim sifatida tanlandi.

Tadqiqot xulosasi: Bu mashg'ulot ishtirokchilarga muammolarni ijodiy yondashuv bilan hal qilishni o'rgatdi. Talabalar yangi g'oyalar yaratishda faollik ko'rsatdi va o'zaro muloqotni mustahkamladi. Mashg'ulot yakunida har bir guruhning fikri tahlil qilinib, ular o'z faoliyatidan xulosa chiqarishdi.

Xulosa qilib aytganda, tafakkur – insonning ongli va aqliy faoliyatining muhim tarkibiy qismi bo'lib, uning rivojlanishi shaxsning aqliy salohiyatini oshirishga, muammolarni samarali hal qilishga va ijodiy fikrlashni rivojlantirishga yordam beradi. Psixologik tadqiqotlar tafakkurni turli usullar bilan rivojlantirishni taklif etadi, bu esa har bir insonning o'z fikrlash qobiliyatini yaxshilashga va yangiliklarni yaratishga imkon beradi. Tafakkurni rivojlantirish jarayoni shaxsning jamiyatda muvaffaqiyatli bo'lishi va qarorlar qabul qilishda samarali bo'lishi uchun zarurdir. Kelajakda, tafakkurning rivojlanishi insonlarning yangi texnologiyalarni o'zlashtirishda, ijtimoiy muammolarni hal qilishda va global o'zgarishlarga moslashishda katta ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. I. Xalilova, I Xaydarov "Umumiy psixologiya" darsligi. Toshkent –2009
<https://lib.jdpu.uz/storage/uploads/files/Umumiy%20psixologiya.%20Xalilova.pdf>

2. S.İ. Seyidov ve Prof. M.Ə. Hamzayev “Psikoloji” dersliđi B a k 1 - 2007 (296 sayfa)
3. SH. Baratov, L.Olimov, O.Avezov “Psixologiya nazariyasi va tarixi” darsligi Toshkent, 2019 (357-bet)
4. Ilmiybaza.uz sayti https://ilmiybaza.uz/?utm_source=chatgpt.com
5. E.G‘.G‘oziev "Umumiy psixologiya" o‘quv qo‘llanmasi Toshkent – “Universitet” – 2002
6. Azkurs.org sayti https://azkurs.org/?utm_source=chatgpt.com